

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.09>

ЦИВІЛІСТИЧНИЙ ПРОЦЕС ЯК ФОРМА ПОЄДНАННЯ ПОЗАСУДОВИХ І СУДОВИХ ПРОЦЕДУР ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Луцька Галина Василівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права
(Університет Короля Данила,
м. Івано-Франківськ, Україна)

У статті звертається увага на труднощі у здійсненні мешканцями тимчасово окупованих територій їхніх цивільних прав. Наголошується на перешкодах в реалізації судової та нотаріальної (а за необхідності й виконавчої процесуальної) форм охорони і захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованих територіях. На прикладі здійснення права на спадкування обґрунтовується, що судова та нотаріальна форми охорони і захисту цивільних прав зазвичай поєднуються, адже, наприклад, для оформлення спадщини першочерговим є встановлення судом факту смерті громадянина на тимчасово окупованій території, на підставі рішення якого буде видано свідоцтво про смерть, яке буде передумовою відкриття нотаріусом спадкової справи. У статті таке об'єднання самостійних процесів називається правовою категорією «цивілістичний процес», дається теоретико-правовий аналіз зазначеній категорії та формулюється авторське доктринальне розуміння цивілістичного процесу як форми поєднання позасудових і судових процедур охорони і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України. На підставі проаналізованих наукових підходів автором встановлено, що наукова категорія «цивілістичний процес» розкривається через «спільну» діяльність судів, нотаріусів, виконавців, об'єднану єдиною метою як цілісну систему цивілістичної юрисдикції. При характеристиці цивілістичного процесу автором пропонується на перше місце поставити громадян – мешканців тимчасово окупованої території України, адже саме у зв'язку із їхньою участю в процесуальних відносинах останні набувають особливого змісту та зазнають спеціального (особливого) регулюючого впливу, зумовленого особливостями цивільних правовідносин, в яких один з елементів має місце на тимчасово окупованій території. Обґрунтовується, що держава повинна в межах єдиної цивілістичної процесуальної системи посилити публічно-правові елементи, зокрема в частині забезпечення доступності (наприклад, в дистанційному режимі при використанні відеозв'язку та штучного інтелекту, з використанням електронних документів тощо) до судів, нотаріусів, виконавців на підконтрольній території, створити механізм взаємодії між цими суб'єктами.

Ключові слова: цивілістичний процес, форма захисту, цивільні права, охорона, захист, забезпечення, суд, нотаріус, виконавець, тимчасово окупована територія, жителі тимчасово окупованої території.

**CIVILISTIC PROCESS AS A FORM OF CONNECTION OF JUDICIAL
AND EXTRAJUDICIAL PROCEDURES PROTECTION AND DEFENCE
OF CIVIL RIGHTS OF THE CITIZENS LIVING
IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE**

Lutska Halyna Vasylivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Senior Lecturer at the Department
of Theory and History of State and Law
(King Danylo University,
Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The article draws attention to the difficulties in exercising their civil rights by the residents of the temporarily occupied territories. Emphasis is placed on obstacles to the implementation of judicial and notarial (and, if necessary, executive procedural) forms of protection and defense of civil rights of citizens in the temporarily occupied territories. The example of exercising the right to inherit substantiates that judicial and notarial forms of protection and protection of civil rights are usually combined, because, for example, for registration of inheritance the priority is to establish the death of a citizen in the temporarily occupied territory, based on which a death certificate will be issued, which will be a prerequisite for the opening of a notary inheritance case. In the article such association of independent processes is called a legal category "civil process", the theoretical and legal analysis of the specified category is given and the author's doctrinal understanding of civil process as forms of combination of extrajudicial and judicial procedures of protection and protection of civil rights of citizens living in temporarily occupied territory is formulated. Of Ukraine. Based on the analyzed scientific approaches, the author found that the scientific category of «civil process» is revealed through the "joint" activities of courts, notaries, executors, united by a single goal as a holistic system of civil jurisdiction. In characterizing the civil process, the author proposes to put in the first place citizens – residents of the temporarily occupied territory of Ukraine, because it is in connection with their participation in procedural relations that the latter acquire special meaning and experience special (special) regulatory influence due to civil relations. one of the elements takes place in the temporarily occupied territory. It is substantiated that the state should within the framework of a single civil procedural system strengthen public law elements, in particular in terms of ensuring accessibility (for example, remotely using video and artificial intelligence, using electronic documents, etc.) to courts, notaries, executors on controlled territory, to create a mechanism of interaction between these entities.

Key words: civil process, form of protection, civil rights, protection, defense, security, court, notary, executor, temporarily occupied territory, inhabitants of the temporarily occupied territory.

У своїх попередніх публікаціях ми неодноразово торкалися проблем охорони і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України. Така підвищена увага до цих питань об'єктивно зумовлена тим, що на підставі Законів України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII та «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII на тимчасово окупованих територіях України запроваджено «особливий правовий режим», що знаходить свій прояв, зокрема, у встановлених

особливостях здійснення права власності на нерухоме майно та права на спадкування, а також права на судовий захист цивільних прав. Припинення на тимчасово окупованих територіях діяльності органів державної влади України внесло свої корективи (особливості) в механізми забезпечення (здійснення, охорони і захисту) цивільних прав громадян на зазначених територіях. Зокрема це стосується реалізації судової і нотаріальної (а за необхідності й виконавчої процесуальної) форм охорони і захисту цивільних прав громадян – мешканців тимчасово окупованих територій. Так, для жителів тимчасово окупованих територій, зокрема при здійсненні ними права на спадкування, судова та нотаріальна форми охорони і захисту цивільних прав зазвичай поєднуються, адже, наприклад, для оформлення спадщини першочерговим є встановлення судом факту смерті громадянина на тимчасово окупованій території, на підставі рішення якого буде видано свідоцтво про смерть, яке буде передумовою відкриття нотаріусом спадкової справи. У наведеному нами прикладі судова форма «переходить» в нотаріальну, і хоча ці форми є різними (самостійними) і врегульовані самостійними законодавчими актами, проте вони охоплені єдиною «цивілістичною» метою та спрямовані на забезпечення здійснення особою права на спадкування (від моменту відкриття спадщини і до моменту одержання свідоцтва про право на спадщину), ґрунтуючись на єдиних принципах процесуальної діяльності. Таке об'єднання самостійних процесів (зокрема нотаріального і судового) в юридичній літературі називають правовою категорією «цивілістичний процес» [1, с. 151].

Цивілістичний процес як наукову категорію та правове явище досліджувало небагато науковців, в основному це були вчені-процесуалісти (зокрема, І. Бондар, А. Дика, О. Ісаєнкова, О. Кармаза, М. Курило, Т. Кучер, О. Нікітюк, Т. Федоренко, С. Фурса, С. Щербак, В. Ярков та ін.), у працях яких вживається зазначений термін. Проте вони давали характеристику цивілістичному процесу в основному через спільні ознаки цивілістичних форм захисту, які об'єднували в зазначену категорію. Для нас же науковий інтерес цивілістичний процес представляє як комплексний порядок, який поєднує судові і нотаріальні процедури в їх взаємозв'язку як форм охорони і захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованих територіях України.

З огляду на це метою нашої статті є теоретико-правовий аналіз категорії цивілістичного процесу та формулювання авторського доктринального розуміння зазначеної процесуальної категорії як форми поєднання позасудових і судових процедур охорони і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України.

Як зауважував Є. Таликін, процесуальна наука на сучасному етапі розвивається в напрямку синтезу наукового знання в єдину доктрину цивілістичного процесу, що має тенденцію до реалізації в уніфікованому законодавстві. Першочергового значення, на його думку, набуває визначення парадигми цивілістичного процесу, яка передбачає встановлення змісту, обсягу і структури цього елемента правової системи. Автор вважає, що саме цивілістична процесуальна форма є тим сутнісним критерієм, що дозволяє кваліфікувати те чи інше процесуальне явище як цивілістичне. Поєднання в змісті цивілістичного процесу цивільного та арбітражного судочинства не викликає сумнівів, проте обґрунтованість розширення обсягу цього поняття за рахунок інших сфер передбачає варіанти вибору [2].

Вчені-процесуалісти визнають, що саме В. Ярковим запропоновано ввести в теорію процесуальних наук таке поняття, як «цивілістичний процес», під яким вчений розуміє наукову категорію, що охоплює два класичних судових процеси – цивільний та арбітражний, а також діяльність несудових цивільних юрисдикцій – виконавче і нотаріальне провадження, третейський (арбітражний) розгляд [3, с. 4–5].

У межах цивілістичного процесу науковці в основному розглядають нотаріальні, цивільні процесуальні, виконавчі процесуальні правовідносини [4, с. 68]. Включивши до складу цивілістичного процесу нотаріальний, цивільний і виконавчий процеси, Т. Кучер, наприклад, виокремлює критерії об'єднання зазначених процесів під однією назвою – це спільність ознак нотаріального, цивільного, виконавчого процесу щодо змісту матеріальних правовідносин, що виникають між їх учасниками, рівністю їх процесуального статусу під час розгляду цивільної справи, вчинення нотаріального, виконавчого провадження, наявності диспозитивних і змагальних засад, принаймні їх окремих елементів, імперативно-диспозитивного методу правового регулювання, їх кореляційних взаємозв'язків, взаємозумовленістю і взаємодією [5].

О.О. Кармаза запропонувала використовувати поняття «цивілістичний процес» як узагальнюючу правову категорію, що об'єднує самостійні приватні юридичні процеси (нотаріальний, цивільний, господарський, виконавчий), а також альтернативні недержавні форми захисту осіб, що мають процесуальний характер (медіаційний процес, третейський процес), і які пов'язані спільною метою – забезпечення охорони, захисту та відновлення прав громадян та юридичних осіб. Теоретична модель цивілістичного процесу в контексті забезпечення прав на сьогодні, на думку автора, обґрунтовується його процесуально-правовою природою, структурою, взаємозв'язком та взаємодією самостійних приватних юридичних процесів, особливим місцем нотаріального процесу як саморегулятивного механізму забезпечення безспірних прав осіб, забезпечувальним змістом цивільного, господарського та виконавчого процесів щодо захисту та відновлення прав осіб [1, с. 151].

На думку С. Фурси та Є. Фурси, передумовою поєднання в термін «цивілістичний процес» судових і несудових юрисдикцій є характер матеріальних правовідносин, в основу яких покладено права й обов'язки, зокрема на майно, що дозволяє розглядати матеріальні правовідносини комплексно: від їх оформлення в належній формі, вирішення спірних відносин і випадків правопорушень, до ліквідації правопорушень і поновлення прав [6].

У цивілістичному процесі, як обґрунтовує С. Щербак, реалізується не лише право на судовий захист, яке втілюється в отриманому позивачем на свою користь судовому рішенні, але й право на захист у несудових юрисдикціях – як у нотаріальному, так і виконавчому процесах. У кожному самостійному юридичному процесі (нотаріальному, цивільному чи виконавчому) йдеться про суб'єктивне матеріальне право та вирішення конфлікту, пов'язаного з його реалізацією. Автор зауважує, що виконавчим процесуальним правовідносинам також властива конфліктність, і, насамперед, вони характеризуються конфліктом інтересів стягувача та боржника, який не зникає з винесенням судового рішення чи вчиненням виконавчого напису нотаріусом [7, с. 77]. До речі, на зв'язаність виконавчого провадження з попередніми стадіями цивілістичних процесів, звертає увагу й Л. Талан, наголошуючи на єдності цілей, зазначених в цивільному процесуальному і господарському процесуальному кодексах для всього судочинства, що полягають у захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав і інтересів юридичних осіб, інтересів держави [8, с. 101].

Майже всі науковці звертають увагу на мету (завдання) цивілістичного процесу. Так, наприклад, одні науковці визначають цивілістичний процес як систему процесуальних дій, які здійснюються судами та іншими учасниками судочинства, при розгляді некримінальних спорів та має на меті захист прав, свобод та інтересів у сфері майнового обороту [9, с. 49]. Інші науковці визначають цивілістичний процес як єдність досудових, судових і постсудових процедур, зокрема нотаріального, цивільного (судового)

та виконавчого процесу, завданням яких є належна та своєчасна охорона, захист і відновлення прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави, вважаючи, що лише взаємодія певних юрисдикційних органів, які діють у межах самостійних юридичних процесів, що є складовими частинами цивілістичного процесу, взаємопов'язаність законодавчих норм, що регулюють їх діяльність, створить оптимальні процедури охорони, захисту та відновлення прав суб'єктів цивільних відносин та зробить їх ефективними й своєчасними [10, с. 220].

Призначення цивілістичного процесу – гармонізація суспільних правовідносин у сфері приватного права, сприяння реформуванню процесуального законодавства у сфері приватних відносин з урахуванням принципу свободи вибору форми захисту прав і спрощення процедури розгляду справ у позасудових формах захисту прав громадян і юридичних осіб, зокрема, введення електронного розгляду справи. Цивілістичний процес, об'єднуючи різні самостійні форми захисту прав фізичних та юридичних осіб, спонукає приватне право та процес працювати як єдина злагоджена система, знімаючи та попереджуючи конфлікти, та яка перебуває у постійному раціональному розвитку [1, с. 148].

Водночас науковці, говорячи про єдність забезпечення прав у самостійних юридичних процесах у сфері приватного права, наголошують, що це досягається через реалізацію уповноваженими законом органами чи особами законодавчо-визначеної взаємодії, яка ґрунтується на розмежуванні повноважень та функцій між цими органами та особами, а також дотриманні вимог Конституції та законів України при досягненні спільної мети – охороні та захисті права громадян [1, с. 149].

Цілісність цивілістичного процесу, як обґрунтовується в юридичній літературі, має досягатися його цивілістичними характеристиками та властивостями – характером юрисдикції, матеріальних правовідносин, в основу яких покладено права її обов'язки їх носіїв, спільною правовою метою – охороною, захистом і відновленням порушеного суб'єктивного права, наявністю спільних інститутів, приватним характером інтересу особи тощо [7, с. 77].

Проаналізовані нами вище наукові підходи свідчать, що вчені-процесуалісти наукову категорію «цивілістичний процес» розкривають через «спільну» діяльність судів, нотаріусів, виконавців, об'єднану єдиною метою як цілісну систему цивілістичної юрисдикції.

Водночас раніше, в своїх попередніх публікаціях, ми вже звертали увагу, що тимчасова окупація частини території України і визнання її на рівні закону юридичним фактом зумовила появу в законодавчому регулюванні такого суб'єкта, як громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України. Факт тимчасової окупації спричинив зміни в цивільно-правовому статусі таких суб'єктів та наділив їх властивостями самостійних учасників цивільних відносин при реалізації (здійсненні, охороні і захисті) цивільних прав і обов'язків, зокрема права власності на нерухоме майно та спадкових прав. Це дало нам підстави визнати за такими суб'єктами особливий правовий статус, який визначається спеціальною правосуб'єктністю як здатністю мешканців тимчасово окупованої території України бути учасниками цивільних правовідносин, в яких цивільні права «забезпечуються», «додержуються та захищаються» в особливому порядку, встановленому законом.

Виділення на рівні закону таких суб'єктів процесуальних правовідносин (нотаріальних, судових, виконавчих) змушує нас по-новому поглянути на категорію цивілістичного процесу не з погляду уповноважених суб'єктів (суддів, нотаріусів, виконавців) і єдиної процесуальної мети їх діяльності, а з погляду носіїв зазначених цивільних прав – тобто громадян, які мешкають на тимчасово окупованій території України.

У зв'язку з цим, характеризуючи цивілістичний процес, вважаємо за доцільне на перше місце поставити громадян – мешканців тимчасово окупованої території України, адже саме у зв'язку з їхньою участю у процесуальних відносинах останні набувають особливого змісту та зазнають спеціального (особливого) регулюючого впливу, зумовленого особливостями цивільних правовідносин, у яких один з елементів має місце на тимчасово окупованій території. І, як було акцентовано нами на початку нашого дослідження, цивільні правовідносини за участю громадян з тимчасово окупованих територій зазвичай проходять одночасно (послідовно) кілька форм охорони і захисту їхніх цивільних прав (від судової до нотаріальної або навпаки).

Взявши за основу обґрунтований В. Бобриком підхід щодо розмежування процесуальних категорій «порядок» і «правила» [11, с. 15–16], робимо висновок, що цивілістичний процес поєднує в собі різні «порядки» (нотаріальний, судовий, виконавчий), кожен з яких включає в себе спеціальні «правила» або «провадження», зумовлені матеріально-правовою природою справ і процедурними особливостями їх розгляду (наприклад, окреме судове провадження, або нотаріальне провадження з видачі свідоцтва про право на спадщину, або виконавче провадження з виконання ухвали суду про накладення арешту на нерухоме майно). Але в нашому випадку особливості проваджень визначаються саме статусом учасників процесуальних правовідносин, які є мешканцями тимчасово окупованих територій і які повинні здійснювати свої матеріальні і процесуальні права з певними особливостями (навіть можна сказати – обмеженнями), зокрема за межами тимчасово окупованої території та в чітко визначених органах (наприклад, в місцевих загальних судах міста Києва чи в чітко визначених судах в Донецькій і Луганській областях; у відділі примусового виконання рішень управління державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Херсонській області чи відповідних відділах державної виконавчої служби в Донецькій і Луганській областях; у нотаріуса на місцем подання першої заяви про прийняття спадщини).

У цьому випадку, враховуючи, що мешканці тимчасово окупованих територій фізично обмежені в доступі до нотаріусів, виконавців, судів на підконтрольній території, тому цивілістичний процес за участю таких громадян не повинен бути обтяжений приватними елементами, під якими, зокрема Ю.Д. Притика розуміє можливість учасників процесу самостійно, автономно, на свій розсуд та незалежно визначати юридично значимі умови здійснення процесуальних прав, а також можливість безперешкодно вступати в цивільні процесуальні відносини як вертикального, так і горизонтального характеру [12, с. 11], адже у громадян з тимчасово окупованої території такої безперешкодної можливості немає. Тому держава повинна в межах єдиної цивілістичної процесуальної системи посилити публічно-правові елементи, зокрема в частині забезпечення доступності (наприклад, в дистанційному режимі при використанні відеозв'язку та штучного інтелекту, з використанням електронних документів тощо) до судів, нотаріусів, виконавців на підконтрольній території, створити механізм взаємодії між цими суб'єктами (наприклад, рішення суду про встановлення факту смерті суд може одразу направляти нотаріусу для відкриття спадкової справи, або ж рішення суду про стягнення коштів суд може одразу надсилати до виконавчої служби, забезпечуючи таким чином цілісність і безперервність процесуальних правовідносин, які переходять від однієї форми до іншої з метою забезпечення охорони та захисту цивільних прав мешканців тимчасово окупованих територій. Іншим прикладом може бути передача нотаріусом, на прохання заявника, матеріалів до суду для розгляду в порядку окремого провадження справи про встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території або родинних зв'язків із заявником,

необхідних для підтвердження права на спадкування, якщо заявник подав нотаріусу на підтвердження цих фактів документи, видані окупаційною владою, які не визнаються Україною).

Таким чином, наведені вище аргументи та приклади поєднання позасудових і судових процедур, на наше переконання, найбільш повно характеризують таку категорію, як «цивілістичний процес», який в механізмі забезпечення охорони і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях, шляхом пом'якшення процесуальних формальностей повинен забезпечувати досягнення єдиної мети з розумною економією сил і засобів.

Список використаних джерел:

1. Кармаза О.О. Поняття та зміст цивілістичного юридичного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2017. № 3 (15). С. 146–152.
2. Талыкин Е.А. Цивилистический процесс как категория перспективного развития правовой системы. *Современное право*. 2016. № 4. С. 49–53. URL: <https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles>.
3. Ярков В.В. Юридические факты в цивилистическом процессе. Москвв : Инфотропик Медия, 2012. 608 с.
4. Бондар І.В. Окремі особисті немайнові права та їх правове регулювання в цивілістичному процесі. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 64–69.
5. Кучер Т.М. Теорія доведення в цивілістичному процесі : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 490 с.
6. Фурса С.Я., Фурса Е.И. Цивилистический процесс в Украине: основные проблемы становления и тенденции развития. *Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения доктора юридических наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ Маргариты Андреевны Вукот. Цивилистический процесс: основные проблемы и тенденции развития*. Саратов : Издательский центр Наука, 2012. С. 382–387.
7. Щербак С.В. Виконавчий процес у теорії цивілістичного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 75–78.
8. Талан Л. Виконавче провадження в структурі цивілістичного процесу. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2 (57). С. 96–102.
9. Скуратовский М.Л. Гражданское право и арбитражный процесс. *Вестник Федерального арбитражного суда Уральского округа*. 2013. № 1. С. 49–53.
10. Дика А.О. Сутність цивілістичного процесу та його значення для розробки оптимальних процедур, спрямованих на охорону та захист цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 217–220.
11. Бобрик В.І. Теоретичні засади диференціації структури цивілістичного судочинства в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 1. С. 13–17.
12. Пригика Ю.Д. Поєднання публічних та приватних засад в цивільному процесі. 2015. С. 9–15.